

RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

VERBALNO NASILJE I (RAZ)GRADNJA KOLEKTIVNIH IDENTITETA U ISKAZIMA RATNIH ZAROBLJENIKA I POLITIČKIH ZATVORENIKA (1945.-1995.)

Namjera je ovog rada pokazati u kojoj mjeri još uvijek aktualno oblikovanje, diseminacija i recepcija pisanih svjedočenja pripadnika nepartizanskih vojski nakon Drugoga svjetskog rata, te hrvatskih političkih zatvorenika iz socijalističkoga razdoblja, ukazuje na politizaciju društvene memorije s obzirom na recentne društveno-političke vrijednosti. S jedne strane, samorazumijevanjem i poentiranjem osobnih iskaza o iskustvu torture, poniženja i političkog diskriminiranja upravlja logika *alternacije*, koja je za Bergera i Luckmanna radikalna reinterpretacija prošlog životopisa s obzirom na trenutna uvjerenja i retrojeksiju u prošlost sadašnjih interpretativnih shema. S druge strane, suočavanje s pitanjem uzroka i prirode rata u Hrvatskoj (1991.-1995.) nagnalo je pojedince da svojom životnom pričom podrže dominantnu političku tezu o kontinuitetu nasilja totalitarnoga tipa u socijalističkoj Jugoslaviji, koje započinje masovnim odmazdama vojnih zarobljenika nakon završetka rata 1945., odlikuje rad službi za zaštitu državnoga poretka, te metode primjenjivane u specijalnim zatvorima za političke zatvorenike. Kao primarno područje folklorističkoga i sociolingvističkoga interesa izdvaja se problem prisilnog pisanja kompromitirajućeg životopisa kao omiljene psihološke metode nasilne dezintegracije identiteta i kontinuiteta osobnog života primjenjivane u zatvorima za političke protivnike bivšega režima te njihova učestalost kao sredstva torture nad ratnim zarobljenicima, vojnicima i civilima u srpskim logorima i zatvorima tijekom Domovinskoga rata.

Ključne riječi: političko nasilje, verbalno nasilje, svjedočenja o torturi (1945.-1948., 1991.-1995.), dekonstrukcija identiteta

Imaginarij nasilja u povijesno-memorijskoj perspektivi*

Patnja, suočavanje i istina u praksi su torture vezani jedno s drugim; zajednički djeluju na tijelo patnikovo. Potraga za istinom uz pomoć "ispitivanja" jest način na koji se izaziva pojava indicije i to najteže od svih — krivčeve ispovijedi. (...) Tijelo ispitivano na mukama čini točku na kojoj se primjenjuje kažnjavanje i mjesto na kojemu se prisiljava na istinu. Pa kao što je presumpcija podjednako element istrage i fragment krivnje, tako je i odmjereni patnja pri ispitivanju na mučilima istodobno mjera kažnjavanja i istražni čin (Foucault 1994 [1975]:41-42).

Mišljenje da će istinski demokratski ustroj hrvatskoga društva uslijediti onda kad se njezin predsjednik neće morati pozivati na svoje iskustvo političkog zatvorenika i/ili ratnog veterana, nije bez temelja. Naime, novija hrvatska povijest ne poznaje razdoblje u kojemu njezini istaknuti političari, kulturni djelatnici i intelektualci nisu morali dokazivati dosljednost svojih ideoloških uvjerenja i svoju fizičku istrajnost, svoju intelektualnu i moralnu nadmoćnost u sukobu s predstavnicima represivnih institucija režimske moći (od kolonijalnih do "narodnih" režima, od "Khuenhedervarijevih" tamnica do "Rankovićevih fakulteta"), da o mitu ratnog iskustva kao neizostavnom dijelu političke biografije i ne govorimo. Nepovoljan sklop povijesnih i geopolitičkih okolnosti, koji je ometao hrvatska nastojanja za političkim suverenitetom, kao i sociokulturne odlike društvenog života, uvjetovali su međugeneracijsko prenošenje vrijednosnih sklopova kojima je svako novo društveno uređenje pridodavalo radikalno drukčije (ostvarene i projicirane) vrijednosti. Svako pak novo traumatično iskustvo oživljavalo je strahove, predodžbe i slike pohranjene u "neprerađenu" sadržaju prošlih trauma. Svaki je osjećaj ugroženosti i nesnalaženja u novim društvenim okolnostima prepoznavao trag, znamen, indikaciju, "znak povijesti koji kontaminira nevinost svih stvari" (Norra 1989:17). Svaki novi povod za migracije i iseljavanja budio je uspomene na tragične sudbine onih koji su "tuđi na svome, a svoji u tuđini", koji u podjednakom broju žive unutar i izvan granica povijesne domovine.

Međugeneracijsko pamćenje je stoga uvijek bilo važan čimbenik kulturnog, etničkog, vjerskog, rodnog i interesnog raslojavanja i objedinjavanja pripadnika hrvatskog društva. S jedne strane, tvorilo ga je neosvijesteno, mimetičko pamćenje karakterističnih gesti, radnji, navika, rituala i emocionalnih reakcija karakterističnih za pojedinu (užu društvenu) zajednicu, a s druge, kulturom i obrazovanjem posredovano prenošenje predodžbi, znanja, vjerskih uvjerenja i vrijednosnih sudova o prošlosti, tradiciji i kulturnom nasljeđu unutar kojeg se, posebice zahvaljujući razvoju institucija građanskog društva, oblikovala svijest o

* Ovo je prvi dio znanstvenog rada nastalog u okviru individualnog istraživačkog projekta koji je financijski podržala fondacija Open Society Support Foundation iz Praga, RSS grant n° 1104/1999. Drugi dio članka bit će objavljen u jednom od idućih brojeva *Narodne umjetnosti*.

pripadnosti nacionalnoj zajednici. Premda obje ove razine povjesničar Maurice Halbwachs naziva *kolektivnom memorijom*, onoj drugoj svakako valja supostaviti pojam *društvene memorije*, koju je među prvima opisao povjesničar umjetnosti Aby Warburg (usp. Oexle 1995:25). Prema Warburgu, temelj su društvenog pamćenja *Erinnerungsgemeinschaft*, "zajednice onih koji pamte", zajednice koje aktivno oblikuju pluralizam spoznajnih i moralnih konsenzusa u društvu, slojevitost mentaliteta, uvjerenja, predrasuda i prešutnih znanja. I dok je povijesna kultura kao "jedinstvo oblika u kojima se predstavlja povijesno znanje u jednome društvu" rezultat obrazovno-kulturnih napora, te predmet poglavito povijesne znanosti, širi fenomen "kulture pamćenja" (Oexle 1995:14) — koji objedinjuje različita sociokulturna područja: umjetnost, folklorne tradicije, religiju, običajno pravo, političke tradicije — sve je više spoznajno-istraživačka tema prvoga reda oko koje se stječu zajednička nastojanja nekoliko društvenih i humanističkih disciplina (usp. Certeau 1988 [1975]; Norra 1989; Tonkin 1992, Oexle 1995; Antze i Lambek 1996).

I dok su pojedini teoretičari zdušno branili tezu o povijesnoj amneziji, koja odlikuje dionike suvremene zapadne kulture pod pritiskom društveno-gospodarskih procesa ujednačavanja i globalizacije, drugi su pokušali objasniti postojanu fascinaciju i opsesiju povijesnim sadržajima i simbolima u društvima zahvaćenim političkim previranjima ili društvenom tranzicijom. Tako su društveni znanstvenici zaokupljeni fenomenom nacionalizma naglašavali važnost revitalizacije i resemantizacije kolektivnog povijesnog pamćenja za konstrukciju nacionalnog identiteta, koji uvijek iznova otkriva svoje utemeljenje u pojedinim epizodama i velikanima nacionalne povijesti, dok većinu preostalog "međuvremena" vidi kao etape otuđenja od vlastitog nacionalnog bića. No, svi se slažu da su konkretni društveni okvir i aktualne društveno-političke prilike glavni pokretači preslojavanja i promjena značenjskih polja nacionalno prepoznatljivih "mjestâ sjećanja", onako kako ih vidi Pierre Nora: ne kao fiksne točke u historiziranom prostoru, već kao dinamičan interaktivan model simboličke reaktualizacije zapamćenog uz pomoć poticaja *odozgo* i *odozdo*, u dodiru institucionalnih i popularnih društvenih praksi:

Nasuprot povijesnim objektima, *lieux de mémoire* nemaju referenciju u stvarnosti, ili, radije, oni su svoja vlastita referencija: čisti, isključivo autoreferencijalni znakovi. To ne znači da nemaju sadržaja, fizičke prisutnosti ili povijesti; oni nam sugeriraju da je ono što ih čini *lieux de mémoire* upravo ono pomoću čega izmiču povijesti. U tom smislu *lieux de mémoire* je dvostruko: eksces zatvoren u sebe, usredotočen na svoje ime, ali isto tako zauvijek otvoren širokom polju signifikacije (Norra 1989:23-4).

Osobno prisjećanje, viđenje i imaginiranje političke povijesti kao narativni, nehistoricistički način dohvaćanja prošlosti odvija se, kako je to uvjerljivo demonstrirao Benedict Anderson, prije svega u nacionalnom okviru. U slučaju posredovanja sadržaja iz hrvatske povijesti, međudjelovanje

primarne socijalizacije putem neposredne komunikacije i opće povijesti ideja proizvodi javni diskurs koji ne može bez "folklorne matrice" kao zajedničke podloge imaginiranja i simboličkog artikuliranja kolektivnih identiteta. Dinamiku je ovog semiotičkog i spoznajnog procesa domišljanja nacionalne povijesti nedavno dobro opisao Ivo Žanić:

Takva sjećanja, koja se prenose posredstvom rodbinskih i društvenih kontakata ili tiskanih svjedočanstava, čine važnu sastavnicu kolektivne svijesti i latentno postoje kao transhistorijski kriterij za prosudbu aktualnih zbivanja i odnosa društvene moći. O objektivnim prilikama i izvanjskim poticajima ovisi pak hoće li se ta sjećanja i u kojoj mjeri aktivirati kao realna društvena i politička snaga (1998:151).

Analizirajući praksu javne komunikacije krajem osamdesetih i u prvoj polovici devedesetih u onim jugoslavenskim krajevima koji će biti zahvaćeni najžešćim ratnim zbivanjima, Žanić je uvjerljivo pokazao u kojoj je mjeri reaktualizacija epske tradicije "hajdučkog etosa" djelotvorno podupirala političko i militarističko okupljanje građana prema etnonacionalnom ključu,¹ premda je njezin tradicijski moralni kodeks nadilazio etničke podjele. Idejni je amalgam heroizma, militarizma i časti, dakle bitno patrijarhalnih vrijednosti, opstao unutar različitih društvenih uređenja i političkih opcija, omogućujući da se "tradicijski imaginarij bune i otpora" (Žanić 1998:312) bez većih problema uklopi u "imaginarij revolucionarne ljevice", kao i idejni svjetonazor različitih nepartizanskih vojski tijekom Drugoga svjetskog rata, kad se: "u nekim situacijama otvoreno očitovale ono što je inače implicite moralo trajno postojati, naime, zajednički tradicijski imaginarij koji je poništavao aktualne ideološko-političke razlike i na razini diskursa onemogućavao razlikovanje ideološki i programski itekako različitih vojski" (op.cit.:314). Žanić je pokazao i na specifično hrvatsku dinamiku smjene "državotvornih" i "državnomolnih" mitova. Njegovi su rezultati važni jer na temelju analize opsežne recentne diskursivne građe potkrijepljuju tezu da se u pučkoj percepciji uvijek više cijenilo spontano rušenje, sabotiranje ili "potkopavanje" nego poštivanje i ustrajno poboljšavanje pojedinih oblika društvenog ugovora, te da su ratne okolnosti uvijek pogodovale aktiviranju naslijeđa hajdučko-banditskih oružanih prepada i napada na civilno stanovništvo, prije nego implementaciji domobranske defanzivne etike i discipline frontovskog ratovanja. Na istom tragu iskazivanja općeg nepovjerenja prema legalnim institucijama vlasti, njezinim obrazovno-kulturnim standardima i vrijednostima, trebamo razumjeti i tradicionalno suponiranje formalnog, akademskog, nasuprot "pikarskom" životnom obrazovanju političara i javnih djelatnika. I onda kad politička elita nije

¹ "No, idealizacija hajduka i njihova načina života, kao i prodor odnosno unošenje takve uljepšane slike u društvene slojeve koji inače nisu bili u izravnu doticaju s epskom tradicijom, složen je proces koji se u bitnome može rekonstruirati usporedbom ranije i kasnije zapisanih pjesama i završetak kojega se konačno dogodio u ozračju romantičarskog svjetonazora i novih nacionalnih ideologija u drugoj polovici XIX. st." (Žanić 1998:97).

bila otvoreno antiintelktualistički nastrojena, simpatije javnosti išle su u prilog onih istaknutih osoba koje su svoj patriotizam, organizacijske i liderske kvalitete, te moralnu konzistentnost mogle zahvaliti dobroj "životnoj školi" unutar koje je zapaženo mjesto pripadalo iskustvu zatočenja, ilegalnog političkog rada i uopće "ratovanja" s postojećim poretom. Učestalost metaforičkog izjednačavanja zatvora i obrazovnih institucija, tavnica i fakulteta bila je prisutna u hagiografskoj maniri pisanja istaknutih komunističkih biografija, ali i u ironičnom prokazivanju naličja socijalističkog sustava vrijednosti od strane onih koji su bili žrtve komunističkih političkih obračuna s neistomišljenicima i fingiranim protivnicima, žrtve polaganja apsolutnog prava na povijesnu istinu.²

Unutar interdisciplinarnog interesa za "zajednice onih koji pamte", opredjeljujemo se stoga za one koji dijele najtragičnije iskustvo povijesti, za one koji memorijski potencijal svog tijela pretpostavljaju moći verbalnog svjedočenja o boli, poniženju i patnji, a svoj osobni iskaz suprotstavljaju historiografskim generalizacijama, sažimanjima i racionalizacijama. Naš izbor ne zanemaruje činjenicu da je riječ o iznimno ideologiziranu diskursu memoarskog prisjećanja niti da mu je, kao i svakom društveno relevantnom korpusu svjedočenja, prethodila odgovarajuća društvena klima — spremnost da se čuje, razumije i suosjeća s tuđom sudbinom ne zato što je ona predstavnik neke akumulirane anonimne tragičnosti već prije svega zato što (i kada) ona posjeduje katarzičan potencijal razračunavanja s uzrocima dubljih društvenih trauma. Analiza zapisa o zatvorskom iskustvu političkih zatočenika — koje se nadaje kao prostor maksimalnog sužavanja okvira građanske slobode i maksimalnog povećavanja simboličkog kapitala svake riječi i geste kojima zatočenici iskazuju otpor vladajućem režimu — uokvirena je težnjom da se sociološki i fenomenološki razumije "nesamostalnost" diskursa svjedočenja za razliku od drugih historiografskih ili književnih žanrova. Što je teža povreda osobnog psihičkog i fizičkog integriteta u ime određenih političkih ideja ili u ime represivne fikcije o moći, veća je i potreba mučenog da osmisli svoje osobno stradanje. Nacionalna pripovijest o kontinuitetu i masovnosti individualnog odricanja i žrtvovanja, te neprocjenjivoj važnosti svake "žrtve za Hrvatsku", više je nego zahvalan hermeneutički okvir u koji su se, zahvaljujući aktualnoj rekoncilijaciji iz devedesetih, mogli uklopiti svi proganjani neprijatelji i "zastranjivači" komunističkog režima. Smjena ideološke etničkom matricom neprijateljstava, uvjetovala je niz i retroaktivno i projekтивно usmjerenih povijesnih analogija i doticaja u pričama prošlih i aktualnih žrtava nasilja. Radikalna je promjena okvira društvene stvarnosti uvjetovala i radikalnu

² U tom smislu komunistički je sustav bitno odudarao od liberalnog razumijevanja društvenog ugovora kako ga je formulirao Ernest Gellner: "Naš je društveni ugovor utemeljen na pretpostavci da u javnoj sferi dijelimo dvojbe, a ne uvjerenja. Postajemo zajednica ne samo bez oružja već i bez dogme. Temeljna je pretpostavka da nitko nije predodređen da bude siguran u posjedovanje istine te stoga ne može nametati svoju verziju istine drugima" (cit. prema Zybertowicz 1994:39).

promjenu općeg statusa i aktualnog povijesnog sadržaja, onog što Foucault naziva *protusjećanjem*. Tako donedavno *protusjećanje* političkih emigranata, pripadnika nepartizanskih vojski, u kontekstu rasplamsavanja ratnih sukoba, postaje dominantnom temom popularnih opsesija i znanstvenih istraživanja, a nostalgично evociranje pogodnosti i prednosti života u socijalističkoj zajednici biva okarakterizirano kao subverzivno *protusjećanje*. No, kako povijest do nas dopire brojnim pisanim i usmenim pripovijestima o prošlosti, povijesna je kultura nezamisliva bez paralelnih i konkurentskih "kultura sjećanja". A pojedinačni *protuglasovi* čine historiografski relevantnu sliku samo uokviravanjem, sučeljavanjem ili omjeravanjem s drugim pisanim — dokumentarnim, publicističkim, popularnoknjiževnim i književnoumjetničkim izvorima. O složenoj hermeneutičkoj problematici dohvaćanja značenja povijesti posredstvom različitih simboličkih praksi u kontekstu borbe za uspostavljanjem "krovnog" autoriteta, svjedoči nam Elizabeth Tonkin:

[D]a bismo dohvatili značenje povijesti, moramo u predstavljanju prošlog vidjeti književnost; da bismo dohvatili taj književni oblik, moramo u njemu vidjeti oblik društvene djelatnosti: da bismo dohvatili njegovu ulogu kao društvene djelatnosti, moramo prepoznati njegovu povijesno značenje (1992:3).

Zatvor kao reprezentativna kulturna institucija

U ovome je tekstu riječ o nedopuštenom mučenju u kontekstu legalnih (u miru) i provizornih (u ratu) represivnih institucija kao simbolički potentnom, sugestivnom i univerzalnom predmetu zamišljanja ili prisjećanja koje nadilazi uobičajeno iskustvo svakodnevnice interakcije. Zatvor je mjesto izolacije i disocijacije pojedinca i teško ga možemo nazvati društveno relevantnom pozornicom povijesnih zbivanja, ali simbolička (sve)prisutnost zatvora kao figure dislociranja i degradiranja svih onih koji su pravno sankcionirani ili obespravljani te sociokulturno proskribirani, rezultat je ne samo prosvjetiteljske, panoptičke disperzije društvene kontrole i moći već i njegove nužne upletenosti u reprodukciju temeljnih društvenih vrijednosti kao što su pravda, pravo i istina. Premda je u hrvatskoj popularnoj svijesti predodžba zatvora iznimno negativna, predodžba o državi kao "tamnici naroda" i njezinim građanima kao "političkim sužnjevima" i dalje je imaginacijski plodotvoran temelj domišljanja hrvatske prošlosti. Stoga zatočenički staž figurira kao dragocjeno iskustvo ideološkog sazrijevanja i alternativnog obrazovanja i unutar reprezentativne komunističke (M. Pijade, J. B. Tito) i postkomunističke biografije političara (F. Tuđman, S. Mesić, V. Gotovac, D. Budiša). U njima je često riječ o istim toponimima (Stara Gradiška, Lepoglava, Batajnica), o istom tematskom kompleksu odnosa zatočeničkog kao "ispravnog" i vanjskog kao svijeta "izokrenutih" vrijednosti, o tehnikama održavanja psihičke ravnoteže uz pomoć intelektualnih aktivnosti, o okrutnosti ili susretljivosti čuvara, te o registru neizostavnih

metoda torture — samice, hladnoća, izgladnjivanje, batine, mučenje, ispitivanje, prisilno dobivanje iskaza. S obzirom na to da se u socijalizmu kaznionicu još uvijek smatralo "potrebnom 'kućom gdje je zlo i jad', mjestom gdje strašni zločinci izdržavaju kaznu" (Kalajdžić 1985:54), tendencija je vlasti bila kriminalizirati iskazivanje ideološki neprihvatljivih stavova kao "delikt mišljenja", da o optužbama za izdaju nacionalnih interesa i ne govorimo.

Ovaj rad uzima za svoje ishodište spomenute semantičke podudarnosti u nedavno objavljenim knjigama i kraćim tekstovima svjedočenja hrvatskih vojnih i političkih zatvorenika u socijalističkoj Jugoslaviji, te u zapisima svjedočenja vojnika i civila zatočenih u srpskim zatvorima, logorima i kućnom pritvoru u doba Domovinskoga rata. Brojni suvremenici erupciju nasilja vezanog uz raspad višenacionalne jugoslavenske zajednice nisu doživjeli i opisali kao šokantan, radikalan prekid s dotadašnjim mirnim životom, već kao otkrivanje bolnih odjeka i dubokih podudarnosti s "tamnom stranom" obiteljske, lokalne ili pak nacionalne povijesti. Upravo nemogućnost da se bitne pojedinosti one mučne, traumama bremenite, dionice građanskoga rata u Hrvatskoj u općoj konstelaciji Drugoga svjetskog rata prorade na zadovoljavajući način, otvorenom raspravom i sučeljavanjima s povijesnim istinama i zabludama, razlogom je da se i ovaj posljednji ratni sukob činio — i onima iznutra i onima izvana — kao ponovno odvijanje već viđenih povijesnih prizora, već evociranih slika nasilja i torture.³ Sukob sjećanja i protusjećanja u prvoj polovici devedesetih pokazuje kako se pravo na svjedočenje u javnosti stječe uvijek iznova i kako se dodatno viktimiziraju oni kojima je to pravo uskraćeno.

Nametanje je socijalističkog društvenog modela imalo za posljedicu niz proturječja, radikalnih prekida s tradicijskim praksama i običajnim pravom, ali i prešutno oslanjanje na određene tradicijske vrijednosti (posebice u ruralnim područjima) koje su predstavljale stabilniju osnovu za održavanje društvenog poretka. To je dvojstvo društvenih praksi, mirnodopskih i revolucionarnih pravnih normi, negiranje građanskih inicijativa i katoličkih prosvjeda, uz istodobno poticanje dobrovoljnog rada i kolektivističkog entuzijazma, pridonijelo specifičnoj "shizofrenoj" političkoj socijalizaciji koja je pretpostavljala supostojanje i paralelnih sustava vrijednosti i paralelnih memorija — javne i privatne, državne i obiteljske:

Sliku svijeta, skoro cijelu, ispunjavao je rat. Ali, bile su dvije: *kućna* slika, i slika školska, *njihova*. U njemu su rasle i popunjavale se svakodnevno, obje nemilosrdno jednostavne, i jedna drugu potirale. *Kućna* slika bila je intimno njegova, *njihovu* je mrzio. Ne samo što je

³ "Moj sin, Zoran Kotnik, kao dragovoljac Domovinskog rata, bio je nestao na bojišnici. Nalazio se u četničkom zarobljeništvu, a prema onome što je kasnije, nakon oslobođanja pripovijedao, vidim da je prošao isti put, kojim sam ja prošla pola stoljeća ranije" (Kotnik 1998:54).

poništavala smisao i gorku ljepotu kućne, nego je i oduzimala pravo na tugu, na grobove. Na *kućnoj* slici (zbirka prizora propasti!) ovo lice s fotografije bilo je pravedni mučenik, na *njihovoj* pripadalo je silama zla. Ni na jednoj ni na drugoj osim za *naše* i *njihove* nije bilo mjesta za bilo što treće, drukčije, pojedinačno (Lovrenović 1994:148).

Sukob je represivnih mehanizama zabrane javnog iskazivanja žalovanja i sjećanja na mrtve (zabrane obilježavanja masovnih grobnica vojnika i civila pogubljenih na i nakon Bleiburga) s etičkim imperativom onih hrvatskih obitelji koje su pripadale "zajednici poraženih" da čuvaju sjećanje na svoje mrtve slijedeći pučku moralnost i njezino "vjerovanje da poginuli moraju dobiti pozornost koju zaslužuju i da sjećanja na njih moraju biti poštovana" (Peltonen 1996:229), ipak je imao pozitivan ishod i pridonio postupnoj konsolidaciji hrvatskoga građanskoga društva. No to ne znači da mogućnost da pojedinac ili zajednica uspješno "razriješe" svoje traumatično iskustvo — premda postoje i oblici *nerazriješive tuge* — prije svega ovisi o mogućnosti da se o doživljenome priča bez zabrana, prisila i neopravdana osjećaja krivnje:

Lako je zaboraviti kad postoji prešutni sporazum ne pamtiti. (...) U situacijama kad je pripovijedanje ili čak razmišljanje zabranjeno, gdje su pojedinci potpuno osamljeni (u zatvoru, ili u izolaciji unutar nasilne obitelji), oni još uvijek mogu konstruirati virtualan prostor gdje se njihove priče mogu kazivati. Kad je taj virtualan prostor imaginiran kao društveni prostor, možemo doprijeti do pamćenja. Kad posljedice prisjećanja mogu biti katastrofične za tu ili druge osobe, pamćenje može biti izdvojeno u virtualan (mentalni) prostor koji je asocijalan, prostor koji zatvara osobu u samu sebe uz pomoć uvjerenja da kazivanje nikad neće biti moguće. Disocijacija je izdvajanje pamćenja u virtualan prostor oblikovan društvenim zahtjevom — i osobnom odlukom — — šutjeti ili govoriti o neizgovorivom samo glasom koji nije njezin/njegov (Kirmayer 1996:189).

Dakle, iskustvo izdvajanja, disocijacije i gubitka dodira sa zbiljom nije samo obilježje onih koji su fizički izolirani već i onih koji su "zarobljenici prošlosti", koji su taoci svojih mučnih uspomena i nerazriješenih trauma. U posljednjih pola stoljeća odnos prema ratnim i poratnim zločinima bio je u Hrvatskoj obilježen mnogobrojnim tabuima, ograničenjima i zabranama koje su vremenom nestajale, no nikad ne ustupivši mjesto slobodnoj, ideološki neuvjetovanoj, otvorenoj i stručnoj raspravi o događajima između 1941.-1948. godine.⁴ Na primjer, razlozi značajnog iseljavanja Židova

⁴ "Legenda o Bleiburgu, onako kako je u obiteljskom paralelnom svijetu i u emigraciji formirana za vrijeme postojanja Jugoslavije, govorila je o nevinom narodu (bez razlikovanja vojske i civila) kao dvostrukoj žrtvi: engleske izdaje i partizanske egzekucije. Onaj kauzalno prvi i najvažniji, a moralno i politički najflagrantniji moment Pavelićeve osobne izdaje, i pravo govoreći, izdajničkoga karaktera cijele njegove države i ideologije, koji je Hrvate poveo na Bleiburg već 1941. — legenda nije sadržavala. (...) Pojedinačne sudbine neumoljivo su ozbiljne i snažne. Bez obzira na ukupan broj blajburških i postblajburških žrtava (...) činjenica jest to da je tim događajem, kao kaznom i usudom, bilo izravno pogođeno i ozračeno na stotine tisuća

nakon 1945. nisu bili predmetom istraživanja niti društvenog interesa. Prostor javne komunikacije bio je infiltriran brojnim komemorativnim ritualima obilježavanja slavnih datuma partizanske epopeje iz koje je zbog prevladavajuće glorifikacije, mitizacije i klišeizacije — prisutnih i u memoarima neposrednih svjedoka — nestao svaki ljudski sadržaj.⁵ Posljedice politički nametnutog tabua šutnje o valu režimskog nasilja nakon 1945., utjecaj dugogodišnje ideološke diskreditacije stradanja onih koji su označeni kao "narodni neprijatelji", a kojima su se nakon 1948. pridružili i oni prokazani "nevjerni" sinovi revolucije,⁶ najbolje smi osjetili kroz eskalaciju "repriziranog" repertoara nasilja tijekom rata u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Pritom se etnička stigmatizacija i diskriminacija žrtava mučenja često nadopunjavala psihičkim ozljedama koje su se inspirirale vjerskim i kulturološkim predrasudama za koje smo smatrali da su nestale u razdoblju socijalističkog suživota, a metode *torture ispitivanja* oživljavale već zaboravljene oblike staljinističkog govora opće konspiracije i veleizdaje.

njihovih obitelji, i njihovih potomaka, i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, među Hrvatima, ali veoma mnogo i među bosanskim Muslimanima" (Lovrenović 1999).

Treba napomenuti da ni povijesno pamćenje Srba u Hrvatskoj ne predstavlja homogenu cjelinu i da krajem devedesetih započinje kritičko preispitivanje pojedinih povijesnih nepoznanica iz NOB-a na, kako to smatra Čedomir Višnjić, "na jedini način na koji je to danas moralno moguće; govoreći o njenim grijesima". S kojim se sve problemima susreće autor koji postavlja ovakav etički zahtjev svom istraživanju, svjedoči autor: "Vrijeme radnje ove priče je 'crna kutija' historije krajiških Srba u dvadesetom vijeku. (...) U pokušaju stvaranja poštene slike tog vremena, morali smo zaobići niz moralnih i intelektualnih zamki; izbjeći revanšistički ton, a razbiti sve iluzije; priznati strahoviti napor, a realno procijeniti domete; prepoznati zločince, a upitati žrtve: zašto se niste branili; pobrojati zločine, a priznati pravo na kajanje; dati riječ osuđenima, a ne oduzeti je sudijama; ukratko, potrgati plakate a sačuvati sliku. Cilj je bio konačno Kordun i njegova srpska sela učiniti temom nacionalne historije i kulture, ravnopravnom sa ostalim krajevima, bar sad posmrtno, kad federalni obziri i obruči više ne stežu autore ni urednike" (Višnjić 1997:6-7).

⁵ "Sve do propasti socijalizma pisati bilo kakve 'memoare' (...) značilo bi pisati u duhu velike legende o partizanskoj borbi. Legenda isključuje ne samo svako kritičko ispitivanje nego čak i pokušaj da se ljudi i događaji svedu na ljudsku mjeru. Nema 'legende s ljudskim licem', jer 'ljudsko lice' znači početak kraja legende. O tome otvoreno svjedoči sudbina 'socijalizma s ljudskim licem'" (Županov 1998:9).

⁶ Pitajući se o razlozima izostanka hrvatske literature svjedočenja o političkim progonima i zatvorima prije devedesetih, Igor Mandić će zaključiti: "Našlo bi se tome nekoliko razloga: a) ili su svi hrvatski pisci-komunisti bili dobra djeca svoje Partije, pa su za vremena znali držati jezik za zubima; b) ili su preostali hrvatski pisci-izvanpartijci, uvijek ocjenjivali da se sve to njih ništa ne tiče; c) ili su, svi zajedno, čak i kad je prešutno bio skinut 'tabu' s teme IB-a i Gologa otoka, bili i ostali oskudne hrabrosti, zavezana jezika, nevoljni da se petljaju u kritične stvari. (...) Točno je da je fama oko Gologa otoka — koji se, doduše, ne vidi s rezidencije na Brijunima, ali je svejedno funkcionirao kao tamnica ispod dvorane za primanje, kao u Duždevu dvoru — cijepila tadašnje jugoslavensko stanovništvo protiv svakoga otpora. Sve se znalo — kao što se uvijek sve zna — i o svemu se šutjelo, ali je 'smokvin list' kolaboriranja s komunističko-totalitarnom praksom posebno bio čvrsto nalijepljen piscima, dakle onima koji se inače hvale da su bića koja se 'usuđuju' !" (Mandić 1998:242, 243).

Anamneza nasilja i vitalnost torture

Neposredna nam svjedočenja pomažu razumjeti u kojoj je mjeri imaginarij nasilja kulturološki "pripitomljen" i "posvojen" (i stoga rijetko kad "besprizoran") jer se uvijek nastavlja na postojeći niz povijesnih i imaginiranih referenci. Tako se imaginacijska zalihost epskih slika ratnih zločina, odmazde i osvete, nastavlja na vojničku praksu kažnjavanja u Vojnoj krajini, ova pak na ustaške metode likvidiranja "nepoćudnih", ali i na način zlostavljanja ratnih zarobljenika i zatočenih civila (u logorima za Nijemce nakon 1945.), te na golootočke metode (samo)kažnjavanja interniraca koje svjedoče i o "fascinaciji" slikama mučenja i iscrpljivanja zatočenika iz nacističkih i staljinističkih logora. Sugestivnost i živost predodžbi vezanih uz zapamćene ili (pučkom i visokom) kulturom posredovane slike ratnih egzodusa, nasilnih kolonizacija i poticanih migracija — posebice u hrvatskim krajevima s etnički miješanim stanovništvom — nerijetko proizlazi iz dubljih slojeva neosvijestene društvene memorije u kojoj daleke odjeke nalaze i srednjovjekovne javne egzekucije na otvorenom, otomanska praksa kažnjavanja i izlaganja (dijelova) tijela pogubljenika, slučajevi surove odmazde u pojedinim ruralnim zajednicama. Daleki odjek ovih "saturnalija kažnjavanja" nalazimo i u karnevalskim običajima p(r)okazivanja stigmatiziranih članova zajednice. Stoga nije neobično da primjere oživljavanja i uživljavanja u ovakve premoderne prakse stigmatiziranja i kažnjavanja "žrtvenih jaraca" susrećemo na području zahvaćenom ratnim sukobima 1991.-1995. U tekstovima svjedočenja tako nalazimo opise kamenovanja i zlostavljanja kolone zarobljenih hrvatskih vojnika nakon pada Kostajnice, napade na autobuse zarobljenih Hrvata i Muslimana (nakon pada Vukovara i pojedinih gradova Bosanske posavine) upućenih u logor na Manjači.⁷ Ne smijemo zaboraviti da su kamenovane i napadane kolone srpskih civila koji su napuštali *Krajinu* u ljeto 1995. godine.

Brojne sastavnice tradicijske kulture unutar kolektivnog identiteta — predodžbe pučke religioznosti, vrijednosno koreliranje žrtve i iskupljenja, prešutno poštivanje autoriteta, rodnih uloga i zabrana — na grozovit su način inspirirale mučitelje, baš kao što su i bitno otežale "saniranje" psihičkih ozljeda prouzročenih torturom. Sklonost da se psihičko "slamanje" pojedinca pod torturom razumijeva u moralnim kategorijama gubljenja časti i smisla daljnjeg postojanja — posebice u slučaju seksualnog nasilja — često je izazivala prijenos krivnje s mučitelja

⁷ O raspoloženju srpskog stanovništva bosanskog Pounja u jesen 1991., kad su dočekali autobuse sa zarobljenim gardistima spremni na linč, svjedoči i sljedeći navod: "Poseban dojam na mene je ostavila skupina starijih žena, dakako u crnini, koje su histerično skakale oko naših autobusa trgajući odjeću sa sebe, slično onim ženama u Iraku uoči "Pustinjske oluje". Stražari prijete da ne smijemo gledati van, jer to uznemiruje njihov narod. U pravu je, naša odora njima jako smeta, a posebno odora gardista" (Štefanac 1994:47).

na žrtvu,⁸ ili imala za posljedicu prihvaćanje sile kao odlučujućeg arbitra društvenog života. Udio tradicijskog u suvremenim društvenim normama uvjetovao je i šutnju o sudbini hrvatskih žrtava seksualnog nasilja, osobito među zatočenim vojnicima.

Svjedočenja o mučenjima hrvatskih civila i vojnika u srpskim logorima imaju epifanijski istaknuto mjesto u naraciji nacije o Domovinskom ratu jer se smatra da je riječ o najdojmljivijim i "najčišćim" primjerima trpljenja za univerzalne ideale — domovinu i slobodu. Stoga ne postoji razumijevanje za kompleksnu prirodu lančanog djelovanja ratnog nasilja u kojemu je traumatsko iskustvo žrtve, posredovano medijima, nerijetko uzrok osvetničke odmazde, inspirator novih ratnih zločina. Ambivalentan stav hrvatske javnosti u pogledu dosljednog pravnog sankcioniranja pojedinačnih ratnih zločina, bez obzira na etničku pripadnost njihovih počinitelja, samo pokazuje odbijanje odgovornosti za (svakodnevne) posljedice traumatskog međugeneracijskog prenošenja mržnje i osvetničkih poriva u uvjetima nefunkcioniranja pravne države. Psihoterapijski je diskurs o razmjerima prisutnosti postraumatskog stresnog poremećaja u hrvatskom društvu marginaliziran ili čak stigmatiziran (zbog slučajeva lažnih potvrda o invalidnosti). No, jedino nam on uz kompatibilna antropološka i sociološka istraživanja može približiti misteriju "žrtvoslovnog klinča" u kojemu se nalazi tijelo mučenog između nekontrolirane (političke) moći i razorne boli. Naime, može nam pojasniti zašto se tortura smatra krajnjom negacijom civilizacijskih normi i nedopuštenim sredstvom "političkog" djelovanja, dok istodobno "stoičko" podnošenje torture zagovornici svih ideoloških orijentacija vide kao očit, divljenja vrijedan oblik moralnog integriteta i političke osviještenosti.⁹ Upravo su predrasude tipa "na muci se poznaju junaci" uzrokom da žrtve mučenja — koje su ujedno i nemoćni promatrači torture nad bespomoćnim suzatočenicima ili članovima vlastite obitelji — ne mogu prihvatiti tezu da je nepostojanje ikakve osobne krivnje preduvjet njihova izlječenja. S druge strane, čest je i pozitivan utjecaj ideološke zloporabe diskursa žrtve i trpljenja kad su oni koji su preživjeli iskustvo mučenja i poniženja uvjereni da je njihova patnja imala smisla jer je pridonijela nacionalnom osamostaljenju ili pravednijem poretku u društvu.

⁸ "Možemo razlučiti osobu koja postaje žrtva i ima osjećaj potpune bespomoćnosti, nedostatak mogućnosti zdravog reagiranja, potpuni nedostatak vrijednosti o sebi i za sebe (riječ je o ekstremima) i osobe koje, s druge strane, imaju traumatsko iskustvo zbog kojeg su uključile agresivne dijelove na način koji nikad ranije nisu upotrijebili. (...) Žrtva se dugo može osjećati kriva, jadna, bespomoćna s osjećajem da je morala napraviti nešto epohalno u trenutku traume. Iako objektivno nije mogla, žrtva to neprestano želi. Žrtva mora shvatiti da na njoj nema krivnje" (Tocij-Šimunković 2000:28).

⁹ Pritom je nezaobilazno naslijeđe kršćanskog pridavanja kulturološki povlaštenog značenja "nesocijaliziranoj" tjelesnoj boli kao sastavnom dijelu inkvizitorskog rituala ovjeravanja jedne važnije "onostrane" stvarnosti i jedne dublje istine: postoji uzajamna veza između krajnje istine i krajnjih granica izdržljivosti tjelesne boli, između božje milosti i intenziteta boli onog koji (nezasluženo) trpi.

Tijelo zatočenika kao podloga za "pismo zakona"

Za razliku od poklonika sociologije znanja, koji u središte pozornosti stavljaju socijalnu determiniranost kognitivnih i emotivnih procesa pojedinačne *konstrukcije zbilje*, Foucault (1994 [1975]) uvjerljivo pokazuje da je čovjekovo tijelo središnja koordinata ove koliko postoje toliko i krhke konstrukcije u kojoj se uvijek iznova učvršćuje, lomi i ispituje bitna asimetrija društvenih odnosa moći. Na tijelu se prelamaju različiti interesi, sfere utjecaja, prakse nadzora i discipliniranja ostavljajući malobrojne, ali važne "slijepe točke" otpora. Berger i Luckmann (1992 [1966]) s pravom upozoravaju na važnost *procesu alternacije* ili individualnog "korigiranja" vlastitog životopisa u izmijenjenim životnim uvjetima, to jest na promjenu samorazumijevanja vlastitog života s obzirom na "ideološki korektnu" društvenu interpretaciju smisla pojedinih povijesnih događaja i osoba:

Sve što prethodi alternaciji sada se shvaća kao da vodi ka njoj (...), a sve što joj slijedi, kao da slijedi iz njezine nove zbiljnosti. To uključuje i reinterpretaciju prošlog životopisa *in toto*, slijedeći formulu "Tada sam *mislio*... a sada *znam*". To učestalo uključuje i retrojekciju u prošlost sadašnjih interpretativnih shema (formula za to je "Znao sam još i onda, ali nejasno...") i motiva koji u prošlosti nisu bili subjektivno prisutni, ali su sada nužni za reinterpretaciju onoga što se tada dogodilo (...) Stoga je nužno radikalno reinterpretirati značenje tih prošlih zbivanja i osoba u čovjekovoj biografiji. Kako je lakše izmisliti stvari koje se nikad nisu dogodile nego zaboraviti one zbiljske, pojedinac mora satkati događaje i umetati ih kadgod je potrebno uskladiti zapamćenu prošlost s reinterpretacijom. Budući da mu se sada nadmoćno plauzibilnom pojavljuje nova, a ne stara zbilja, on može biti savršeno "siguran" u takav postupak — *subjektivno, on ne laže o prošlosti, nego je usklađuje s pravom istinom, koja, po nužnosti, obuhvaća i sadašnjost i prošlost*" (1992:186-187; istaknula R. J. K.).

Grubo nametanje jednih, a potiskivanje i prešućivanje onih drugih iskustava ratnog i poratnog nasilja, u velikoj je mjeri posljedica višekratnih radikalnih promjena hrvatskog političko-ideološkog okvira unutar kojega se odvijala simbolička (re)artikulacija osobnih povijesti. No, premda je retrospektivna korektivna alternacija osobnog doživljaja vlastite društvene i povijesne uloge bila važan element i legitimacije (svakog) novog ideološkog poretka i kompleksnog procesa resocijalizacije pojedinaca, jer je nudila "strukture plauzibilnosti" koje su ljudima pomogle prebroditi totalnu preobrazbu dotadašnje (objektivne i subjektivne konstrukcije) zbilje, nije riječ o jednom jedinstvenom "nacrtku" samorazumijevanja koji se ljudima nudi u jednom vremenu, niti o nekom jedinstvenom "simboličkom univerzumu". Pojam takvog univerzuma u kojemu se iskustva "koja pripadaju različitim sferama zbilje integriraju (...) u jedan isti univerzum značenja koji sve nadsvođuje" (Berger i Luckmann 1992:120) vrlo je neprecizan i nefunkcionalan, daleko od istančanog prikaza razgranatog žanrovskog okupljanja i raslojavanja različitih sfera

deskripcije i eksplikacije iskustvene zbilje, daleko od uočavanja stalne interakcije jezika i društvenog života koju je naznačila etnografija komunikacije Della Hymesa. Jer koliko god da su aktualni ideološki modeli selekcije, homogenizacije i legitimacije relevantnog kolektivnog iskustva pervazivni, oni nikad ne mogu proizvesti obuhvatnu integraciju naracija ni njihovih značenja unutar zajednice. Pa i onda kad je riječ o osobnim iskazima kojima je teško prikriti svoju bliskost s promidžbom kojoj je cilj uvjeriti druge za razliku od "proizvođenja uspomena koje će uvjeriti čovjeka samog" (op. cit.:104). Prenaglašavanje komunikacijskih aspekata prihvaćanja i pružanja otpora odrednicama ideološkog pejzaža, zanemaruje i submisivnu i subverzivnu figuru tijela na koju nas neprestance upozorava Foucault i antropologija iskustava koja se na nj nastavlja. Tjelesno iskustvo je ono koje pruža otpor praksama diskurziviranja i stoga ga je nemoguće disciplinirati i simbolizirati "bez ostatka". Potencijalno subverzivno (pojedinačno i društveno) tijelo izvor je trajne opasnosti za svaki državno-politički sustav i zato sve javne institucije (škole, vojarne, tvornice, bolnice, zatvori) sadrže elemente njegova nadziranja, kontrole, "operacionaliziranja" i kažnjavanja. Međutim, upravo mogućnost njegova instrumentaliziranja, slamanja i pokoravanja — da bi se djelovalo na mišljenje i uvjerenja — čini ga tako podatnim materijalom za iscrtavanje novih kartografija političke i društvene moći.¹⁰

Premda Foucault govori o zapadnoj tradiciji institucionalnog dvojstva nadziranja i kažnjavanja, njegovi su zaključci o logici i društvenoj "poruci" svakog mučenja koje se želi legalistički opravdati i simbolički utvrditi, općevažeci. On pokazuje kako upravo svijest o krhkosti, potrošivosti, ranjivosti tijela sudjeluje u kolektivnom imaginiranju represivnih društvenih institucija kao vječnih i nepromjenjivih entiteta u čijim je rukama slijepa pravda. U primjeru torture pod zaštitom državnog režima, "legitimni" mehanizmi kažnjavanja dio su one iste infrastrukture moći koja opravdava djelovanje ne samo "na prekršaje, već i na individue; ne više na ono što su učinile već na ono što jesu, što će biti, što mogu biti" (Foucault 1994:18).

Slična razmatranja o torturi kao načinu pothranjivanja fikcije o učinkovitom transferu moći od viših na niže instance vlasti, posebice u kontekstu nestabilnih i diktatorskih režima, ponudila je Elaine Scarry, američka književna teoretičarka i antropologinja. Svoje je postavke

¹⁰ Povijesni trenutak koji Foucault primarno analizira — kraj 18. i početak 19. stoljeća — — važan je po tome što napuštanje dotadašnjih rituala surova kažnjavanja, torture i inkvizicije idejom humanog kažnjavanja kao preodgajanja i discipliniranja, samo naizgled svoje područje djelovanja usmjerava na duh, a ne toliko na tijelo pojedinca. Međutim, upravo institucionaliziranje novih znanstvenih disciplina (psihologija, sociologija, kriminologija, antropologija) i njihovo uvlačenje u pravosuđe, gdje sudjeluju u artikulaciji optuženikove krivnje, to jest iznalaženju olakotnih okolnosti za nj, znači efikasnije opredmećivanje i podređivanje čovjeka. Nakon prosvjetiteljskih intervencija u prirodu i svrhu krivičnog zakonika, strogu hijerarhiju monarhističkih represivnih mehanizama moći polako zamjenjuje "mekša", ali efikasnija kapilarna disperzija moći u društvu.

ilustrirala analizom brojnih primjera torture i kršenja ljudskih prava diljem svijeta, koristeći dokumentaciju udruge *Amnesty International*. Prema Scarry, moramo uočiti kako je sposobnost verbalnog "svjetotvorenja" etički dvoznačna — ona omogućuje nastanak umjetničkog djela i empatijskog suživljavanja s njim, kao što i pothranjuje maštu moćnika o apsolutnoj moći gospodarenja životom drugih ljudi. Održavanje ovakve iluzije uvijek uključuje i nanošenje boli drugom, pri čemu jezik i tortura ispitivanja (*interrogational torture*) igraju bitnu ulogu — "ljudi zajedno osmišljavaju jezik koji omogućava jednom čovjeku da uništi drugog: mučitelji postavljaju pitanja" (1985:28).¹¹ Dakle, bol je poruka, opomena i izvor transparentnih značenja i simbola, a traganje za informacijama samo izgovor za torturu.¹²

Svjedočenje između predrasuda i presuda

Domovinski je rat bio ona prijelomna razdjelnica s obzirom na koju su hrvatski građani reinterpreterali značenje neposredno doživljenog i tradicijom posredovanog, on je pitomom "prirodnom" pridodao katastrofična obilježja historijskog vremena. Tijekom tranzicijskih devedesetih, uz branitelje, ratne invalide i stradalnike, među najaktivnijim i najohrabrivanim biografskim revizorima socijalističkog razdoblja bili su bivši disidenti, politički zatvorenici i emigrantni, svjedoci zataških zlodjela, taoci jugoslavenske prakse nasilnog mirenja "etničkih strasti". Motivi za ekstenzivno objavljivanje njihovih sjećanja i svjedočenja, najčešće u časopisima *Hrvatski domobran* i *Politički zatvorenik* — — glasilima istoimenih udruga ratnih veterana i političkih zatvorenika — — različiti su, no najčešći je legitimiranje vlastitog udjela u izgradnji novog društvenog poretka.¹³ No, ne smiju se zanemariti ni namjere onih

¹¹ "Kao što nam sadržaj i kontekst pitanja pri torturi jasno daje do znanja, činjenica da je netko ispitivan *kao da* je važan sadržaj odgovora, ne znači da je on doista važan. Presudno je uočiti da se ispitivanje ne odvija izvan čina torture kao njezin motiv ili opravdanje: ono čini unutrašnju strukturu torture i postoji zbog svoje intimne povezanosti i interakcije s fizičkom boli" (Scarry 1985:29).

¹² Možda svaki doživljaj bola i patnje odražava semantičko-etimološku aporiju same riječi iskustvo (lat. *experientia*) u kojoj se susreću ispitivanje, iskušavanje, (pro)suđivanje i dokaz, činjenica. Jer, kako je istaknuo Wittgenstein, premda bol predstavlja krajnu izvjesnost za onog koji trpi, za druge je tuđa bol predmet ili prihvaćanja (najčešće suosjećajnog) ili sumnjičenja, nevjerice, nemogućnosti posvojenja intersubjektivnog sadržaja boli.

¹³ Razočaranje mnogobrojnih članova Društva političkih zatvorenika (osam i pol tisuće registriranih) postupcima svojih kolega koji su ih predstavljali u tijelima vlasti, najsugestivnije je 1998. izrazila predsjednica udruge Kaja Pereković: "Više boli nepravda u našoj Hrvatskoj, nego sve muke u logorima pod komunističkom vlašću, vele mnogi naši ljudi, koji nemaju dostojnog doma i dovoljnih sredstava za život. (...) Ma tko smo mi i zar to zaslužuju politički sužnji prošloga komunističkog režima dok su premnogi iz onog sustava na udobnim položajima, jer su promijenili knjižicu? Imamo li i mi pravo na zaštitu ljudskih (i političkih) prava ili nas se smatra nekim izsluženim starcima koji što prije trebaju zašutjeti? Zato kričimo do Neba odnosno do mjerodavnih

koji defamiranjem komunista kao nositelja cjelokupnog društvenog života posljednjih pedeset godina, nastoje svu odgovornost za izazivanje ratnih sukoba pripisati grijesima bivšeg sistema. Da aktualni nesporazumi i polemike među bivšim suborcima i suzatočenicima — glede izbornih prava na novčanu nadoknadu prema godinama zatočenja — ponekad pružaju neposredniji povod za javnu razmjenu bolnih uspomena od osjećaja duga prema mrtvim prijateljima, svjedoči i ovaj navod:

Nerado se u mislima vraćam u prošlost, u razdoblje godine 1945., tijekom kojeg je započela moja "robijaška karijera". Tijekom mojeg životnog vijeka, nikada nisam osjetio potrebu da iznosim barem ukratko sve psihičke i fizičke tegobe robijaškog života, jer nisam htio opterećivati druge, osim članova najbliže obitelji. Bilo je, doduše, mnogo teških trenutaka (...) ali nisam dopustio da me prošlost u tolikoj mjeri zaokupi, da me zarobi i učini od mene frustriranu osobu, koja će izgubiti svaku vezu sa stvarnošću života (...) Nu, danas sam ipak odlučio barem u kratkim crtama iznijeti dio psihičkih i fizičkih tegoba robijaškog života u godinama neposredno nakon završetka drugog svjetskog rata. Zašto baš sada? Ponukao me je na to, ne kolega, ne supatnik, već gospodin Đ. Perica sa svojom izjavom (...) Citiram: *"Potezanje pitanja jesam li dobio novac za svoje robijanje bespravno je zadiranje u najdublja ljudska prava. Bez obzira na to što bi većina bivših zatočenika mogla umrijeti prije nego im bude isplaćena i kuna mirovine, životna dob nije pravi kriterij, već se isplata treba provoditi po godinama robije"* (Potočnik 1998:38).

Na ovaj način taj "neizrecivo užasan" i desetljećima potiskivan povijesni i življeni sadržaj doživio je svoju verbalnu artikulaciju u javnom prostoru koji ponovno nudi krajnje reducirani izbor društvenih uloga (neprijatelji i branitelji, politički pobjednici i gubitnici, krvnici i žrtve) utemeljenih na simboličkom posvojenju statusa "prestizne" (političke) žrtve. Pokušaji legalističke "stratifikacije" prioriteta žrtava prema važnosti, samo su odraz šireg fenomena prevage ideoloških i etno-nacionalnih nad moralnim kriterijima u odnosu na načelne osude svih (bivših i aktualnih) povreda ljudskih prava u hrvatskome društvu. Na kompleksnost traume kao psihičkog stanja upućuje i potreba žrtava torture da s jedne strane štite privatnost, intimni sadržaj fizičkih i duševnih ozljeda, a, s druge strane, da odgovore na pritisak sredine koja ih smatra reprezentativnim svjedocima svojega vremena, a njihovo iskustvo prepoznaje kao društveno i povijesno relevantno, kao "opipljivo" uporište konsolidacije kolektivnog identiteta. U tome smislu teret svjedočenja — koje se usredotočuje na težinu nanesenih povreda, postaje preprekom za uspješan "terapijski tretman" (pojedinaca i zajednica) u okviru kojega se preživjeli oslanja na cjelokupno dotadašnje pozitivno iskustvo življenja i prihvaća odgovornost za vlastitu budućnost.

u Vladi i Saboru (jer Predsjednik Republike nas razumije i podupire), dajte, riješite naš zahtjev da se donese pravičan Zakon o bivšim političkim zatvorenicima jer mi to zaslužujemo !" (Pereković 1998).

NAVEDENA LITERATURA

- Applebaum, Anne. 2000. "Inside the Gulag". *The New York Review of Books* 47/10:33-35.
- Berger, Peter i Thomas Luckmann. 1992 [1966]. *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
- Bilić, Đuro. 1998. *Goli otok i Dabrovine: logori jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: NIT.
- Courtois, Stephane [et. al.]. 1999 [1997]. *Crna knjiga komunizma: zločini, teror, represija*. Zagreb: Politička kultura - Golden Marketing.
- Foucault, Michel. 1994 [1975]. *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Kotnik, Paula. 1998. "Sjećanja na logorske dane". *Politički zatvorenik* 9:54.
- Lambek, Michael i Paul Antze. 1996. "Introduction: Forecasting Memory". *UTense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*. P. Antze i M. Lambek, ur. New York - London: Routledge, 11-38.
- Lovrenović, Ivan. 1999. "Groblje izdanih". *Feral Tribune*, 26.5.1999.
- Nora, Pierre. 1989. "Between memory and history: *Les lieux de memoire*". *Representations* 26:7-25.
- Oexle, Otto Gerhard. 1995. "Memorie als Kultur". U *Memoria als Kultur*, O. G. Oexle, ur. Göttingen: Vandenhoeck - Ruprecht, 9-78.
- Peltonen, Ulla-Maija. 1996. "Historical Memory and Collective Tradition in Working-Class Folklore". U *To Work, To Life or to Death*, F. Hemmersam, ur. Copenhagen: Selskabet til Forskning - SFAM, 219-230.
- Scarry, Elaine. 1985. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York - Oxford: Oxford University Press.
- Tocij-Šimunković. 2000. "Razumijevanje do oporavka". *Zarez* 22.6.2000., 34:27-28.
- Tonkin, Elizabeth. 1992. *Narrating our pasts: the social construction of oral history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Višnjčić, Čedomir. 1997. *Kordunaški proces: fragment iz historije nestajanja*. Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Zybertowicz, Andrzej. 1994. "Postmodern Destruction of Objectivity and the Revival of National Movements in Eastern Europe". U *Cultural Dilemmas of Post-Communist Societies*. A. Jawlowska i M. Kempny, ur. Varšava: IFiS Publishers, 33-44.
- Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest: guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine*. Zagreb: Durieux.

VERBAL VIOLENCE AND (DE)CONSTRUCTION OF COLLECTIVE IDENTITIES IN THE ACCOUNTS OF WAR AND POLITICAL PRISONERS (1945-1995)

SUMMARY

The aim of this paper is to demonstrate how recent public interest in testimonies of war prisoners after WWII and political prisoners of the former Yugoslav Republic of Croatia reveals the salient politicization of public memory as adjustable to the concurrent socio-ideological values. On one level, I emphasize how individual selective processes of memorizing and forgetting are guided by the strategy of *alternation* which is defined by Berger and Luckmann as the "reinterpretation of past biography *in toto*, following the formula '*Then I thought..., now I know...*' ". On another level, I indicate how the positive attempt to "reconcile" all members of the Croatian socio-political body at the beginning of the 1991 war — by turning the popular Christian imaginary of national victimization into the imaginary of a long and legitimate struggle for independence — was infiltrated by the right wing's restraints on historical knowledge.

However, my first sociolinguistic and ethnological aim was to clarify the frequent use of the same offensive names for the opponents in the recent war, the same examples of verbal violence as a means of identity destruction, the similar methods of torture recounted by recent war prisoners as those depicted in memoirs of political prisoners in former Yugoslav "camps for rehabilitation". The same repertoire of hate speech is revealed in reminiscences of non-partisan Croatian combatants and civilians who were part of communist rulers' ritual humiliation and punishment through "death marches" called the "Crucifixion path" in 1945. They were primarily designed to humiliate prisoners — using shared imaginary and traditional symbolic values — and to clearly "exhibit the crime" on their suffering bodies so that the torturers, together with the witnesses, could "justify the fairness of punishment" (Foucault) as well as the official needs for confinement and permanent surveillance of "state enemies".

Keywords: political violence, verbal violence, testimonies of torture (1945-1948, 1991-1995), deconstruction of identity